

Financiering en financiën van het hoger onderwijs, 2000–2005

Daniëlle van Klaveren

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2006.
Bronvermelding is verplicht. Verveelvoudiging voor eigen gebruik of intern gebruik is toegestaan.

Verklaring der tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
–	= nihil
–	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2005–2006	= 2005 tot en met 2006
2005/2006	= het gemiddelde over de jaren 2005 tot en met 2006
2005/'06	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz. beginnend in 2005 en eindigend in 2006
2003/'04–2005/'06	= boekjaar enz., 2003/'04 tot en met 2005/'06

In geval van afronding kan het voorkomen dat de totalen niet geheel overeenstemmen met de som der opgetelde getallen.

Verbeterde cijfers in de staten en tabellen zijn niet als zodanig gekenmerkt.

In de periode 2000–2005 zijn ontwikkelingen in gang gezet die de kwaliteit, prestaties en internationale positie van het hoger onderwijs in Nederland moeten optimaliseren. De Bologna Verklaring van 1999 heeft hier een belangrijke aanzet toe gegeven. Een voorbeeld hiervan is de aanpassing in het bekostigingsmodel voor het hoger onderwijs door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap bij de invoering van het Bachelor-Master systeem.

De hoger onderwijsinstellingen krijgen hun inkomsten uit verschillende geldstromen. Hoofdfinancier is en blijft het rijk, maar de inkomsten uit werk voor derden, zowel op het gebied van onderzoek als onderwijs, worden steeds belangrijker in omvang. De financiële positie van de hoger onderwijsinstellingen is bekeken aan de hand van de kengetallen solvabiliteit en rentabiliteit. Bij een vergelijking tussen het hbo en het wo blijkt de gemiddelde hbo-instelling relatief winstgevend te draaien, terwijl de gemiddelde universiteit juist beschikt over een relatief hoog eigen vermogen en daardoor over een groot weerstandsvermogen voor de lange termijn. Beide instellingssoorten kennen echter wel enkele zorgelijke gevallen. Ter afsluiting wordt een vooruitblik gegeven op toekomstige ontwikkelingen, waarbij onder andere de invoering van leerrechten kort ter sprake komt.

Inleiding

Het hoger onderwijs in Nederland heeft zich sinds de oprichting van de universiteit Leiden in 1575 ontwikkeld tot een divers geheel aan instellingen dat een veelheid aan opleidingen biedt, vanuit een zowel praktische als academische invalshoek.

In Nederland wordt hoger onderwijs aangeboden door twee typen instellingen: hogescholen en universiteiten. De hogescholen bieden programma's aan in het kader van het hoger beroepsonderwijs (hbo), waarbij studenten worden opgeleid voor specifieke beroepen. Deze programma's zijn over het algemeen meer praktisch georiënteerd dan de programma's die door universiteiten geboden worden. Hbo-instellingen betreffen niet alleen de algemene hbo-instellingen, maar ook instellingen die zijn gespecialiseerd in bijvoorbeeld landbouw, kunsten of lerarenopleidingen (de zogenaamde pabo). In 2005 waren er in totaal 41 door de overheid bekostigde instellingen met in totaal bijna 356 000 ingeschreven studenten.

Universiteiten zijn in eerste plaats verantwoordelijk voor het aanbieden en faciliteren van wetenschappelijk onderwijs (wo). Daarnaast hebben zij ook een taak op het gebied van het initiëren en uitvoeren van onderzoek. De universiteiten omvatten de algemene universiteiten, de technische en landbouwuniversiteiten en de Open Universiteit. De Open Universiteit (OU) neemt een bijzondere positie in het hoger onderwijs in, doordat het zowel wetenschappelijk onderwijs als hoger beroepsonderwijs aanbiedt, al dan niet in de vorm van afstandsonderwijs. De OU heeft daarbij de specifieke taak om een bijdrage te leveren aan de vernieuwing van het hoger onderwijs. In 2005 telde het door de overheid bekostigde wetenschappelijk onderwijs in totaal 14 instellingen, waar in totaal ruim 222 000 studenten stonden ingeschreven.

Dit artikel behandelt de financiering en financiën van de instellingen in het hoger onderwijs en richt zich daarbij specifiek op de periode 2000–2005. Voor een goed begrip van de cijfers zullen allereerst de belangrijkste ontwikkelingen besproken worden die zich in deze periode op het gebied van hoger onderwijs hebben voorgedaan. Vervolgens zal de bekostiging van het hoger onderwijs worden besproken. Daarbij worden onder andere de verschillende geldstromen en bekostigingsmodellen behandeld. Aansluitend worden de financiële resultaten van het door de overheid bekostigde hoger onderwijs toegelicht. De kengetallen 'solvabiliteit' en 'rentabiliteit' zullen worden gebruikt om de financiële positie van de instellingen te illustreren. Het artikel wordt afgesloten met een blik op toekomstige ontwikkelingen in het hoger onderwijs.

Ontwikkelingen

Het hoger onderwijs in Nederland heeft in de periode 2000–2005 een aantal belangrijke ontwikkelingen doorgemaakt. Duidelijk is daarbij het streven vanuit het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) om de afspraken die zijn vastgelegd in de Bologna Verklaring van 1999, om te zetten in nationaal beleid.

In navolging van de Bologna Verklaring is in september 2002 het Bachelor-Master systeem ingevoerd in het Nederlandse hoger onderwijs. Tegelijkertijd is een accreditatiesysteem geïntroduceerd, waarmee de kwaliteit van opleidingen getoetst wordt en (daardoor) gewaarborgd. De bekostiging van de onderwijsinstellingen is aangepast aan de BaMa-structuur en accreditering is een

Tabel 1
Kerncijfers bekostigd hoger onderwijs, kwantitatieve gegevens 2000–2005

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Aantal bekostigde instellingen						
Hoger onderwijs	70	69	64	63	57	55
w.v.						
Hoger beroepsonderwijs	56	55	50	49	43	41
Wetenschappelijk onderwijs	14	14	14	14	14	14
Aantal deelnemers (x 1000)						
Hoger onderwijs	498,0	513,8	522,2	543,5	563,8	577,9
w.v.						
Hoger beroepsonderwijs	311,9	320,7	322,2	334,4	346,1	355,6
Wetenschappelijk onderwijs	186,1	193,1	200,0	209,1	217,7	222,3
Aantal eerstejaars (x 1000)						
Hoger onderwijs	125,2	126,6	124,8	131,7	133,8	134,8
w.v.						
Hoger beroepsonderwijs	83,1	82,6	80,0	85,1	86,6	86,5
Wetenschappelijk onderwijs	42,1	44,0	44,8	46,6	47,2	48,3
Aantal gediplomeerden (x 1000)						
Hoger onderwijs	73,7	76,5	80,4	83,2	86,7	88,0
w.v.						
Hoger beroepsonderwijs	54,7	56,2	59,3	61,3	63,2	62,6
Wetenschappelijk onderwijs	19,4	20,6	21,4	22,3	23,9	25,9

Bronnen: Kerncijfers 2000–2004 Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (een publicatie van het Ministerie van OCW).
Kerncijfers 2001–2005 Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (een publicatie van het Ministerie van OCW).
Jaarverslag 2005 Open Universiteit Nederland.

N.B. Inclusief instellingen voor agrarisch hoger beroepsonderwijs, Universiteit Wageningen en de Open Universiteit.

In 1999 hebben 29 Europese ministers van onderwijs zich door ondertekening van de Bologna Verklaring verbonden aan het streven te komen tot een 'European Area of Higher Education'. In de jaren daaropvolgend hebben alle Europese landen, inclusief de Russische Federatie en Turkije en kleine staten als Vaticaanstad, de verklaring ondertekend. Doel van de verklaring is te komen tot een betere internationale concurrentiepositie van het Europese hoger onderwijssysteem en een betere vergelijkbaarheid en coördinatie binnen Europa tussen de verschillende systemen voor hoger onderwijs. De doelstellingen uit de Bologna Verklaring moeten uiterlijk in 2010 gerealiseerd zijn.

Er is afgesproken te streven naar:

- Een systeem van vergelijkbare diplomering.
- De inrichting van een studiesysteem met twee cycli: de bachelor- en de mastercyclus.
- De invoering van een gemeenschappelijk systeem van studiepuntoekenning.
- Bevordering van mobiliteit van studenten en docenten.
- Bevordering van Europese samenwerking op het gebied van kwaliteitszorg met betrekking tot de opleidingen aan hoger onderwijsinstellingen.
- Bevordering van samenwerking tussen Europese hoger onderwijsinstellingen, mobiliteitsprogramma's en geïntegreerde programma's voor studie, training en onderzoek.

voorwaarde geworden om als instelling in aanmerking te komen voor de bekostiging van een opleiding en diploma-erkenning. Daarnaast heeft de overstap plaatsgevonden van de 'oude' studiepunten naar ECTS (European Credit Transfer System) en is er meer aandacht gekomen voor de internationale mobiliteit van met name studenten.

In sommige gevallen had het ministerie zelf al beleid ontwikkeld dat later ook in Europees verband werd opgenomen in verklaringen. Dit is onder andere het geval geweest bij het Nederlandse beleid ter vergroting van de autonomie van hoger onderwijsinstellingen en bij het thema 'leven lang leren'. Met dit laatste project wil de overheid werkenden na hun initiële opleiding de mogelijkheid geven voor bijscholen of verder scholen naar een hoger opleidingsniveau. Andere belangrijke maatregelen die in de periode 2000–2005 plaatsvonden, waren een verdergaande deregulering en vernieuwing van het hoger onderwijs met informatie- en communicatietechnologie.

Bekostiging van het hoger onderwijs

Bekostiging algemeen

Het hoger onderwijs in Nederland heeft drie typen onderwijsinstellingen: bekostigde, aangewezen en overige (particuliere) instellingen. Bekostigde instellingen ontvangen het grootste deel van hun financiering van het ministerie van OCW of in het geval van het agrarisch onderwijs van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). De instellingen vragen een door de overheid vastgesteld maximum bedrag aan collegegeld aan hun studenten.

De zogenaamde 'aangewezen' instellingen hebben erkenning gekregen van de overheid, maar krijgen geen gelden van het ministerie. De aanwijzing betekent dat studenten voor studiefinanciering in aanmerking komen en dat de behaalde diploma's wettelijk erkend zijn. Deze instellingen bepalen zelf de hoogte van het collegegeld en stellen aanvullende toelatingseisen. Veel bepa-

lingen uit de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (WHW), zoals het afleggen van financiële verantwoording aan het ministerie van OCW of LNV, zijn niet verplicht(end) voor aangewezen instellingen. De groep aangewezen instellingen bestaat grofweg uit drie subgroepen: de instellingen voor levensbeschouwelijk hoger onderwijs, particuliere instellingen en instellingen die nauw samenwerken met of zelfs onderdeel zijn van bekostigde instellingen. Er is een aantal vooral levensbeschouwelijke instellingen in het hoger onderwijs, dat zowel aangewezen als bekostigd is.

Overige particuliere instellingen vallen buiten de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek en zijn bekostigd noch aangewezen. Het zijn onder andere buitenlandse universiteiten en business schools die buiten de regelgeving van de Nederlandse overheid vallen. De diploma's die deze instellingen afgeven zijn niet zonder meer erkend door de Nederlandse overheid, maar kunnen door diplomawaardering op niveau geschat worden.

In dit artikel zal alleen ingegaan worden op de financiën van bekostigde hoger onderwijsinstellingen, de eerder genoemde 41 hogescholen en 14 universiteiten. De aangewezen en overige particuliere instellingen hebben in tegenstelling tot de bekostigde niet de plicht om een financiële jaarverslaglegging aan te leveren aan de ministeries van OCW of LNV. Vanuit het argument van bescherming van hun concurrentiepositie maken veel van deze instellingen hun financiële gegevens tot nog toe niet openbaar.

Bekostigingsmodellen

De bekostigde hoger onderwijsinstellingen krijgen zoals gezegd het grootste deel van hun financiering van de overheid. Dit wordt de eerste geldstroom genoemd. De tweede geldstroom zijn de specifiek voor onderzoek bedoelde gelden die ontvangen worden van de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). De derde geldstroom bestaat voor het grootste deel uit de inkomsten van 'werk voor derden', zoals contractonderzoek, contractonderwijs en advisering. Daarnaast hebben de instellingen inkomsten uit geïnde collegegelden. Overige inkomsten, zoals schenkingen en verhuur van onroerende zaken, kunnen als vierde geldstroom worden gezien.

In de periode 2000–2005 kende het hoger onderwijs verschillende bekostigingsmodellen. Een bekostigingsmodel geeft aan hoe de overheid de rijksbijdragen aan onderwijsinstellingen bepaalt en verdeelt: het gaat dan om de eerste geldstroom. Naast deze rijksbijdragen hebben de onderwijsinstellingen nog inkomsten uit eerder genoemde andere bronnen, waarvan de omvang niet wordt bepaald door een bekostigingsmodel. Het bekostigingsmodel voor het hbo is in opzet hetzelfde gebleven, het wetenschappelijk onderwijs beleefde de overgang van een oud naar een nieuw model.

Bekostigingsmodellen hbo

Sinds 1990 is er voor hbo-instellingen een verdeelmodel dat in de loop van de tijd slechts op kleine punten is aangepast. Ook de invoering van de BaMa-structuur in 2002 heeft geen verandering gebracht in de bekostigingsmethodiek. In principe krijgt het hbo een totaalbudget van de overheid op basis van studentenaantallen. De verdeling van dit budget over alle hogescholen wordt bepaald door:

- Het aantal ingeschreven studenten.
- Het aantal afstudeerders.
- Het aantal uitvallende studenten.
- De inschrijftijd/verblijfsduur aan de hogeschool van zowel de afgestudeerde als de uitvallende studenten.

Daarnaast worden ook de verschillende opleidingen nog eens toegedeeld naar een hoog of een laag bekostigingsniveau. Hoog

bekostigd zijn opleidingen op het gebied van onderwijs, techniek, gezondheidszorg, landbouw en kunst. Laag bekostigd zijn opleidingen op het gebied van economie, recht, talen en gedrag en maatschappij. Het budget wordt bovendien jaarlijks gecorrigeerd voor inflatie en loonstijgingen.

In tabel 1 is te zien dat het aantal gediplomeerden in het hbo in 2005 is gedaald ten opzichte van 2004. Het totaal aantal deelnemers stijgt echter wel. Op basis van het bekostigingsmodel zouden deze ontwikkelingen de hoogte van de rijksbijdrage voor 2006 moeten beïnvloeden.

De hogescholen krijgen hun budget uitgekeerd in een 'lumpsum', wat inhoudt dat ze de gelden naar eigen inzicht kunnen verdelen over hun afdelingen en uitgavenposten. Daarnaast krijgen ze nog een aantal kleinere veelal geormerkte toewijzingen: samen met de lumpsum vormen deze de eerste geldstroom. Behalve voor de lumpsum hebben de instellingen ook bestedingsvrijheid voor de ontvangen collegegelden, maar niet voor de tweede geldstroom: deze is geormerkt en mag alleen worden uitgegeven aan het daarvoor aangewezen doel of project. In 2005 bedroegen de eerste en tweede geldstroom samen 68 procent van de totale baten van hbo-instellingen (de rijksbijdragen en overige overheidsbijdragen uit de exploitatierekening). De baten uit collegegelden bedroegen 18 procent.

Bekostigingsmodellen wo

Het wetenschappelijk onderwijs kende in de periode 2000–2005 twee bekostigingsmodellen. In de periode 2000–2002 gold het Prestatie Bekostigings Model (PBM) dat met de invoering van het BaMa-systeem in september 2002 is vervangen door een op dit nieuwe systeem aangepaste bekostiging.

Prestatie Bekostigings Model (PBM)

Met het PBM wilde de overheid de universiteiten dwingen zich meer te richten op het eigen presteren. Het model beschrijft de bekostiging op twee onderdelen: het onderwijs- en het onderzoeksdeel. De onderwijsbekostiging heeft een vaste basistoewijzing (37 procent) en een variabele bekostiging op basis van het aantal eerstejaars (13 procent) en behaalde diploma's (50 procent). Het aantal diploma's heeft dus het zwaarste gewicht. Naast deze gewichttoekenning is er ook een hogere bekostiging voor prestaties (aantallen eerstejaars en diploma's) in bèta-, medische, technische en landbouwopleidingen.

De onderzoeksbekostiging bestaat uit een basisvoorziening (15 procent), een variabele bekostiging op basis van het aantal proefschriften en ontwerperscertificaten (12 procent), toewijzingen voor strategische overwegingen (60 procent) en onderzoekscholen (13 procent). De basisvoorziening voor zowel onderwijs als onderzoek wordt ieder jaar aangepast voor loon- en prijsontwikkelingen. Een ontwerperscertificaat is een getuigschrift dat aan een technologisch ontwerper wordt afgegeven bij de succesvolle afronding van een bepaalde technische opleiding aan een technische universiteit of de opleiding restaurator-in-opleiding. Het budget voor de zogenaamde strategische overwegingen is bedoeld om extra budget ter beschikking te stellen aan onderzoek dat op een bepaald moment van strategisch belang of maatschappelijke relevantie is.

BaMa-model

Het BaMa-model lijkt erg veel op het PBM en gaat uit van het nog verder stimuleren van de prestaties van instellingen. Het BaMa-systeem leidt tot een hoger aantal diploma's, nu zowel bachelor- als master-opleidingen diploma's opleveren waarmee direct de arbeidsmarkt kan worden betreden. Om toch een

beheersbaar BaMa-model te krijgen was een aantal aanpassingen nodig ten opzichte van het PBM. Tegelijkertijd met en verbonden aan het BaMa-model is het accreditatiesysteem ingevoerd, om daarmee de kwaliteit van de opleidingen te waarborgen. Een voorwaarde voor bekostiging is nu dat de opleiding geaccrediteerd is.

In het BaMa-model bestaat nog steeds bekostiging voor zowel een onderwijs- als een onderzoeksdeel. Het onderwijsdeel heeft een vaste basisvoorziening (37 procent) die op basis van vaste bedragen wordt verdeeld over de universiteiten en is bedoeld om studentonafhankelijke onderwijscapaciteit en daarmee stabiliteit te garanderen. Ook de variabele verdelingen naar aantallen eerstejaars (13 procent) en getuigschriften (50 procent) zijn nog aanwezig in het BaMa-model, alleen is de opbouw ervan veranderd. Voor de getuigschriften worden nu drie in plaats van twee niveaus van opleidingen onderscheiden met bijbehorende verschillen in de hoogte van de bekostiging: (a) laag bekostigde (alfa- en gamma-opleidingen), (b) hoog bekostigde (bèta- en technische opleidingen) en (c) medische opleidingen ((dier)geneeskunde, tandheelkunde, farmacie). Ook krijgt een bachelorgetuigschrift een hogere toekenning dan een mastergetuigschrift.

De verdeling van het onderzoeksdeel is hetzelfde gebleven in het BaMa-model, alleen is het onderdeel onderzoekscholen verdeeld in onderzoekscholen en toponderzoekscholen. De basisvoorziening onderzoek is in het BaMa-model geen vast bedrag per universiteit meer, maar wordt gebaseerd op het aantal eindexamen's en is daarmee 'dynamisch' geworden. De opbouw van het bedrag vindt via dezelfde verdeling plaats als bij de getuigschriften in het onderwijsdeel.

In het algemeen geldt voor het BaMa-model dat de ontwikkeling van prestaties (aantallen eerstejaars, getuigschriften en promoties) met minder vertraging dan bij het PBM doorwerkt in de bekostiging. Bij het BaMa-model wordt namelijk uitgegaan van feitelijke aantallen aan het begin dan wel einde van het studiejaar terwijl bij PBM nog gemiddelden van twee jaren werden genomen als uitgangspunt.

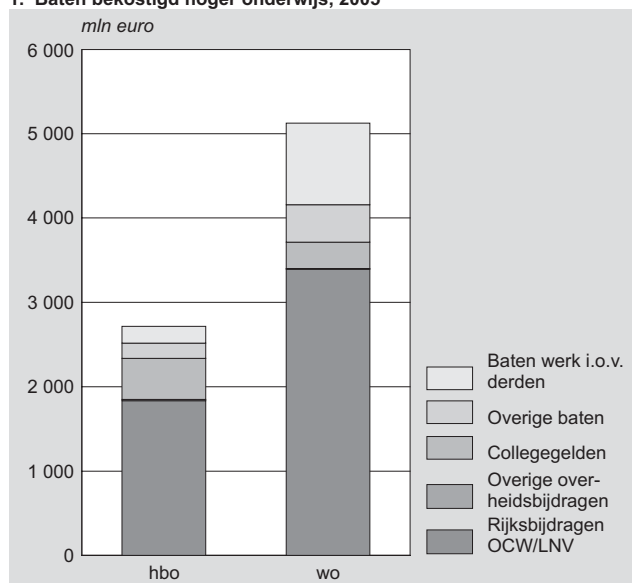
De universiteiten krijgen hun rijksbijdrage grotendeels in het kader van de eerste geldstroom uitbetaald in een lumpsum die volgens bovenstaand bekostigingsmodel wordt berekend.

Een lumpsum betekent dat de instellingen bestedingsvrijheid hebben om het aan hen toegekende budget naar eigen inzicht te verdelen over de instellingsonderdelen en taken. In de praktijk worden de instellingen door de prestatienormen en tarieven van het bekostigingsmodel echter toch in bepaalde richting gestuurd. Naast de lumpsum krijgen de instellingen een relatief klein bedrag aan overwegend geormerkte toewijzingen voor de universitaire lerarenopleiding, de werkplaatsfunctie van de academische ziekenhuizen en investeringen: samen vormen ze de eerste geldstroom. Voor de geïnde collegegelden bestaat ook bestedingsvrijheid, maar de tweede geldstroom is geormerkt en moet besteed worden aan datgene waarvoor het bedoeld is. De eerste en tweede geldstroom samen bedroegen voor universiteiten 66 procent van de totale baten in 2005. Daarnaast hebben de baten uit werk in opdracht van derden met 19 procent een groot aandeel in de baten.

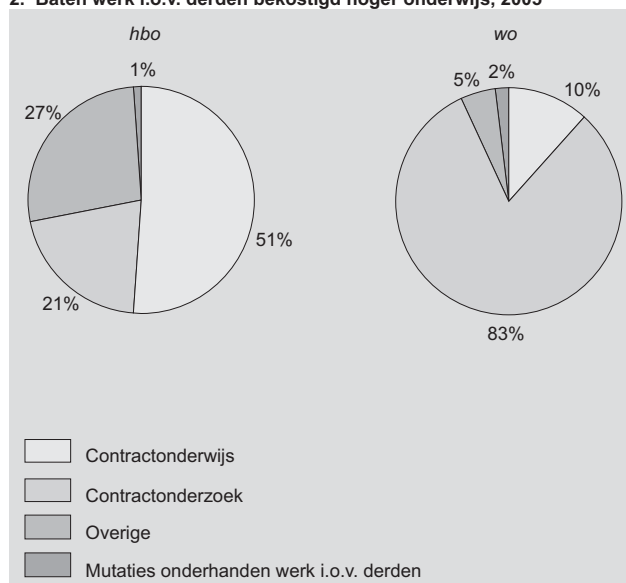
Bekostiging via de derde geldstroom

Naast de eerste en de tweede geldstroom is er ook een derde, die voornamelijk bestaat uit opbrengsten uit werk voor derden en voor een kleiner deel uit 'overige baten'. Bij werk voor derden gaat het om inkomsten uit levering van contractonderzoek, contractonderwijs en advisering aan bedrijven, maatschappelijke organisaties, de overheid en semi-overheidsinstellingen. De belangrijkste afnemers zijn nationale en internationale overheden en non-profit instellingen. Tot deze laatste groep behoren ook de non-profit organisaties op medisch gebied, de zogenaamde collectebusfond-

1. Baten bekostigd hoger onderwijs, 2005

2. Baten werk i.o.v. derden bekostigd hoger onderwijs, 2005

sen (Hartstichting, Reuma Fonds e.d.) die wetenschappelijk onderzoek financieren waaraan de onderwijsinstelling ook een deel van de eigen eerste geldstroomgelden moet bijdragen om het onderzoek kostendekkend te maken. De opbrengsten uit werk voor derden (exclusief 'mutaties onderhanden werk in opdracht van derden') maken voor hbo-instellingen ruim 7 procent van hun totale baten uit en bij universiteiten is dit zelfs ruim 18 procent.

De 'overige baten' zijn een restpost aan inkomsten uit onder andere restauratieve voorzieningen, studentenhuisvesting, boe-

ken, collegedictaten, verhuur, giften, sponsoring, detachering van personeel en opbrengsten uit vermogen.

Er is een duidelijk verschil te zien tussen de opbouw van de derde geldstroom van hbo-instellingen en universiteiten. De hbo-instellingen krijgen vooral inkomsten door het geven van contractonderwijs (51 procent), terwijl de universiteiten het grootste deel van hun derde geldstroom genereren door het uitvoeren van contractonderzoek (83 procent). Dit verschil in accent is te verklaren door het karakter van beide onderwijssoorten. Hoger beroeps onderwijs

Tabel 2
Gecumuleerde exploitatierekeningen van bekostigde hbo-instellingen en universiteiten, 2000-2005

	Hbo-instellingen						Universiteiten					
	2000	2001	2002	2003	2004	2005*	2000	2001	2002	2003	2004	2005*
<i>mln euro</i>												
Baten	1 955	2 167	2 321	2 448	2 580	2 715	3 974	4 273	4 571	4 776	4 940	5 125
Rijksbijdragen OCW/LNV	1 314	1 475	1 587	1 635	1 739	1 836	2 761	2 934	3 065	3 210	3 289	3 391
Overige overheidsbijdragen	.	7	4	24	15	15	.	8	8	8	8	8
Collegegelden	370	387	405	434	455	483	212	227	243	273	296	314
Baten werk i.o.v. derden w.v.	137	148	152	174	186	201	682	732	839	850	926	969
Opbrengst werk i.o.v. derden w.v.	138	152	149	172	185	198	690	703	825	822	883	952
Contractonderwijs	.	97	94	116	103	101	.	138	100	108	118	100
Contractonderzoek	.	6	6	9	35	43	.	300	506	567	616	801
Overige	.	49	49	47	46	54	.	266	219	148	150	51
Mutaties onderhanden werk i.o.v. derden	-1	-4	3	2	1	3	-8	30	14	28	43	17
Overige baten w.v.	134	150	174	181	186	180	319	373	416	435	421	444
Verhuur onroerende zaken	.	13	18	19	21	21	.	.	28	33	36	37
Detachering personeel	.	12	12	18	19	18	.	.	31	27	19	20
Schenking en sponsoring	.	4	5	2	4	3	.	.	4	3	3	3
Overige	133	121	139	143	142	138	314	373	353	371	363	384
Lasten	1 889	2 082	2 220	2 377	2 521	2 602	3 975	4 282	4 560	4 754	4 903	5 085
Personele lasten w.v.	1 308	1 425	1 534	1 665	1 761	1 824	2 370	2 483	2 675	2 796	2 830	2 924
Lonen, salarissen en sociale lasten	1 119	1 189	1 304	1 456	1 543	1 564	1 985	2 096	2 276	2 430	2 536	2 564
Afschrijvingen	128	134	144	147	165	180	172	200	217	232	283	264
Inkomstenoverdrachten w.v. 1)	482	558	563	632	664	671
Rijksbijdrage academische ziekenhuizen	401	450	490	504	528	536
Overige instellingslasten	453	524	541	565	595	598	952	1 041	1 105	1 094	1 126	1 226
Saldo baten en lasten (1)	65	84	102	71	59	113	-1	-9	11	22	38	40
Saldo financiële baten en lasten (2)	-25	-29	-28	-23	-22	-28	44	37	18	24	16	11
Gewone bedrijfsvoering (1)+(2)	41	55	74	49	37	85	43	29	30	46	69	51
Buitengewoon resultaat (3)	-8	14	38	-7	3	5	-5	-30	-26	-24	-4	-4
Aandeel van derden (4)	.	0	0	0	0	0	.	.	0	-6	-5	-7
Exploitatieresultaat (1)+(2)+(3)+(4)	33	69	113	42	40	90	38	-2	4	16	45	40

Bronnen: CFI, Ministerie van LNV en CBS.

1) Inkomstenoverdrachten komen alleen voor bij universiteiten.

is praktisch gericht, geeft kennis van het veld en is voor derden aantrekkelijk in de overdracht van praktisch toepasbare kennis in de vorm van contractonderwijs. In het wetenschappelijk onderwijs is het uitgangspunt de wetenschap en er wordt beschikt over de wetenschappelijke kennis, capaciteit en faciliteiten om al dan niet fundamenteel onderzoek uit te voeren. Hierdoor kopen derden hun onderzoek in hogere mate in bij universiteiten dan bij hbo-instellingen.

In tabel 2 lijkt het alsof het contractonderzoek van universiteiten in de periode 2000–2005 een sterke groei heeft doorgemaakt, maar de cijfers geven in dit geval een vertekend beeld. De ontwikkeling is in werkelijkheid geleidelijker verlopen. De universiteiten maken in hun verslaggeving geen goede onderverdeling van de post 'opbrengst werk in opdracht van derden' en plaatsen veel baten eenvoudigweg onder 'overige' ook al betreft een groot deel ervan baten uit contractonderzoek. De onderverdeling is in de loop van de jaren wel beter geworden.

Uitgaven

De bekostigde hbo-instellingen en universiteiten zijn verplicht om jaarlijks hun financiële gegevens ter verantwoording aan het ministerie van OCW of LNV aan te leveren. Deze gegevens worden opgesteld in de vorm van een exploitatierekening en een balans. De exploitatierekening wordt ook wel winst- en verliesrekening genoemd en geeft een overzicht van de opbrengsten en kosten (baten en lasten) van de instellingen over een jaar en geeft uiteindelijk aan of er verlies of winst gemaakt is. De balans geeft een overzicht van de waarden van bezittingen, schulden en eigen vermogen van de instelling op de laatste dag van het jaar. In de paragrafen hiervoor zijn met het bespreken van de bekostigingsmodellen de belangrijkste inkomstenbronnen van hbo-instellingen en universiteiten in 2005 al genoemd. Daarom zullen hieronder alleen nog de lasten kort besproken worden.

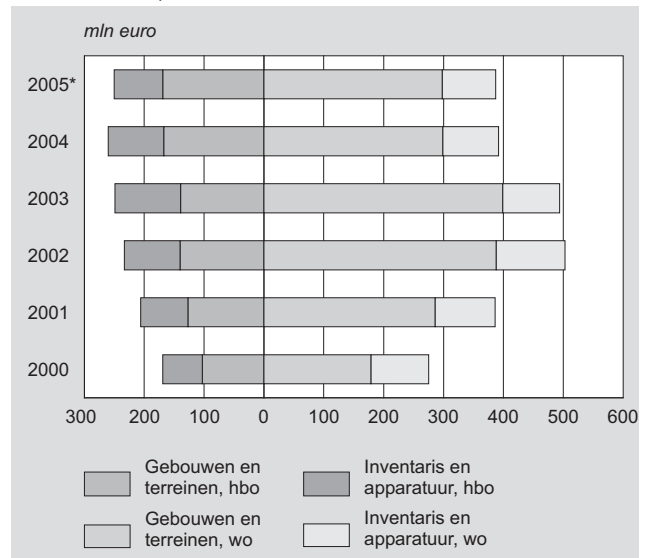
Exploitatielasten

In de periode 2000–2005 zijn de totale lasten van hbo-instellingen met 38 procent toegenomen en van universiteiten met 28 procent. Traditiegetrouw vormen de personele lasten in een arbeidsintensieve sector als het onderwijs het grootste deel van de totale lasten. In 2005 beslaan de personele lasten 70 procent van de totale lasten van de hbo-instellingen en 58 procent van die van de universiteiten. Om een volledig beeld te krijgen, zou bij het percentage van de universiteiten nog een deel van de rijksbijdrage opgeteld moeten worden die de universiteiten ontvangen voor de academische ziekenhuizen. Universiteiten hebben daarnaast een grote lastenpost aan de overige instellingslasten (24 procent van de totale lasten). Hieronder vallen onder andere

huur, kosten voor energie en water en kosten voor werving en representatie.

Grafiek 3 laat voor de periode 2000–2005 het verloop van de investeringen zien van zowel de hbo-instellingen als de universiteiten. In 2005 dalen de investeringen van hbo-instellingen met 3 procent. De investeringen door universiteiten lijken zich rond een nieuw punt te stabiliseren.

3. Investeringen van bekostigde hbo-instellingen en universiteiten, 2000–2005

Financiële positie

Om een beter beeld te krijgen van de financiën van de hogere onderwijsinstellingen, anders dan op basis van de jaarlijkse exploitatie- en balansgegevens, is het goed om de financiële positie aan de hand van kengetallen te bekijken. Op deze manier kan inzicht verkregen worden of de bekostiging leidt tot voldoende financieel weerbare instellingen. De financiële positie van instellingen wordt voor een belangrijk deel bepaald door het vermogen dat ze hebben. Er zijn twee soorten vermogen: eigen vermogen en vreemd vermogen. Eigen vermogen is het verschil tussen bezittingen en vorderingen enerzijds en schulden anderzijds, vreemd vermogen bestaat uit kortlopende en langlopende leningen. Het eigen vermogen heeft twee functies: aan de ene kant dient het als buffer om de kosten van onverwachte ontwikkelingen of omstandigheden mee op te kunnen vangen en aan de andere kant dient het als financiering van de grotere uitgaven op het gebied van bijvoorbeeld huisvesting.

Tabel 3
Investeringen van bekostigde hbo-instellingen en universiteiten, 2000–2005

		2000	2001	2002	2003	2004	2005*
<i>mln euro</i>							
Hbo-instellingen	Totaal	169	206	233	249	258	250
	Gebouwen en terreinen	103	127	140	139	167	169
	Inventaris en apparatuur	66	79	93	110	93	81
Universiteiten	Totaal	275	386	503	494	392	387
	Gebouwen en terreinen	179	286	388	399	299	298
	Inventaris en apparatuur	96	100	115	95	93	89

Bronnen: CFI en CBS.

De verhouding tussen eigen en vreemd vermogen en de verschillen daarbij tussen hbo-instellingen en universiteiten komt terug bij de bespreking van de solvabiliteitsratio's.

Kengetallen balans en exploitatierekening

Om inzicht te krijgen in de financiële structuur en positie van bedrijven en instellingen wordt vaak gebruik gemaakt van financiële kengetallen als liquiditeit, solvabiliteit en rentabiliteit. Kengetallen, ook wel ratio's genoemd, beschrijven de verhouding tussen twee eenheden. Voor dit artikel zullen de solvabiliteitsratio's en de rentabiliteitsratio's van hbo-instellingen en universiteiten worden bekeken. De daarnaast veel gebruikte liquiditeitsratio wordt buiten beschouwing gelaten, omdat dit cijfer vooral nuttig is voor de interne controle op de financiële bedrijfsvoering door een instelling zelf, maar minder waarde heeft voor buitenstaanders die meer aan de lange termijn vooruitzichten hebben.

Solvabiliteitsratio

Technisch gezegd geeft de solvabiliteit aan hoe de bezittingen van de instellingen zijn gefinancierd, met eigen of vreemd vermogen. De solvabiliteitsratio drukt daarmee het vermogen uit van een instelling om op lange termijn aan haar betalingsverplichtingen te voldoen. De gegevens die nodig zijn om deze ratio te berekenen, komen uit de balans en berekenen de verhouding tussen het eigen vermogen en het balanstotaal (de totale passiva). Het ministerie van OCW heeft zogenaamde signaleringsgrenzen opgesteld waarbinnen het solvabiliteitsratio hoort te liggen voor een gezonde financiële positie. Deze signaleringsgrenzen zijn hetzelfde voor zowel hbo-instellingen als universiteiten: de solvabiliteitsratio zou moeten liggen tussen 10 en 60 procent.

Tabel 5 geeft voor de periode 2000–2005 de gemiddelde solvabiliteitsratio's weer van de hbo-instellingen en universiteiten. De gemiddelde solvabiliteitsratio van hbo-instellingen is in deze periode langzaam toegenomen, terwijl het gemiddelde van de universiteiten aanvankelijk daalde en inmiddels lijkt te zijn gestabiliseerd. Er is een duidelijk verschil in de financiering door hbo-instellingen en die van universiteiten: hbo-instellingen maken meer gebruik van vreemd vermogen en de universiteiten van

eigen vermogen. Voor een deel is dit verschil in voorkeur te verklaren vanuit de historische achtergrond van beide soorten instellingen, zoals de ontstaansgeschiedenis en de initiële hoofdvorm van financiering.

De gemiddelde solvabiliteitsratio geeft een algemene uitspraak over de financiële positie van de gehele groep instellingen. Zowel voor het hbo als wo is de gemiddelde financiële positie gezond te noemen. De individuele positie van een instelling kan echter sterk afwijken van het gemiddelde. Op pagina 8 wordt de individuele solvabiliteitsratio afgezet tegen de individuele rentabiliteitsratio en wordt duidelijk hoe sterk de spreiding is.

Rentabiliteit

De rentabiliteitsratio geeft aan welk deel van de totale baten overblijft na aftrek van de lasten, met andere woorden of er winst gemaakt is of niet. Winst bij een onderwijsinstelling heeft wel een ander karakter dan in het commerciële bedrijfsleven. Bij onderwijsinstellingen wordt de 'winst' binnen de organisatie geherinvesteerd om de continuïteit te waarborgen en de gestelde onderwijsdoelen te realiseren. Er bestaan geen aandeelhouders en dividenduitkeringen. Ook voor de rentabiliteitsratio heeft het ministerie van OCW signaleringsgrenzen opgesteld. Deze signaleringsgrenzen zijn weer hetzelfde voor zowel hbo-instellingen als universiteiten: de rentabiliteitsratio zou moeten liggen tussen plus en min 3 procent. Het ministerie van OCW is van mening dat bij een rentabiliteitsratio boven 3 procent teveel geld buiten het onderwijsproces wordt gehouden.

Tabel 5 geeft de gemiddelde rentabiliteitsratio's voor hbo-instellingen en universiteiten weer in de periode 2000–2005. De gemiddelde rentabiliteitsratio van hbo-instellingen is in 2005 gestegen ten opzichte van 2004 en ook boven de grens van 3 procent gekomen. De gemiddelde rentabiliteitsratio van universiteiten was aan het begin van de periode negatief, wat betekent dat de universiteiten meer lasten dan baten hadden en zogezegd verlies draaiden. Geleidelijk is de rentabiliteit echter verbeterd (in 2005 0,8 procent). Zoals dat echter bij de gemiddelde solvabiliteitsratio ook het geval is, geeft de gemiddelde rentabiliteitsratio alleen een algemene uitspraak over de gehele groep instellingen. De individuele instelling kan hier echter sterk van afwijken. In de

Tabel 4
Gecumuleerde eindbalansrekeningen van bekostigde hbo-instellingen en universiteiten, 2000–2005

	Hbo-instellingen						Universiteiten					
	2000	2001	2002	2003	2004	2005*	2000	2001	2002	2003	2004	2005*
<i>mln euro</i>												
Totaal activa	2 258	2 356	2 468	2 557	2 651	2 763	4 056	4 144	4 354	4 287	4 294	4 380
Vaste activa	1 615	1 632	1 716	1 809	1 907	1 906	2 557	2 747	2 964	3 066	3 092	3 224
Immateriële vaste activa	3	2	2	1	2	3	5	6	7	10	10	2
Materiële vaste activa	1 457	1 500	1 544	1 636	1 734	1 752	2 293	2 478	2 703	2 804	2 895	3 031
Financiële vaste activa	155	130	170	172	171	152	259	263	254	252	187	192
Vlottende activa	643	725	752	748	745	857	1 500	1 397	1 390	1 221	1 202	1 156
Voorraden	11	8	10	9	9	11	302	113	95	33	26	24
Vorderingen	237	244	232	257	264	296	440	542	589	495	483	490
Effecten	26	19	6	46	11	10	177	131	69	37	15	10
Liquide middelen	370	454	505	436	462	540	580	610	638	657	678	633
Totaal passiva	2 258	2 356	2 468	2 557	2 651	2 763	4 056	4 144	4 353	4 287	4 294	4 380
Eigen vermogen	528	585	712	770	832	925	2 501	2 449	2 435	2 333	2 366	2 399
Aandeel van derden	.	1	1	0	0	0	.	0	0	0	1	4
Egalisatierekening investeringssubsidies	11	86	85	61	61	67	.	14	11	22	25	29
Voorzieningen	270	204	207	208	230	216	367	416	440	467	441	422
Langlopende schulden	770	750	716	680	661	661	90	152	144	254	274	245
Kortlopende schulden	679	731	748	838	868	895	1 098	1 115	1 323	1 212	1 188	1 282

Bronnen: CFI en CBS.

Tabel 5
Solvabiliteitsratio en rentabiliteitsratio bekostigde instellingen hoger onderwijs, 2000–2005

		2000	2001	2002	2003	2004	2005*
		%					
Hbo-instellingen	solvabiliteitsratio ¹⁾	23,4	24,8	28,8	30,1	31,4	33,5
	rentabiliteitsratio ²⁾	3,4	3,9	4,4	2,9	2,3	4,2
Universiteiten	solvabiliteitsratio ¹⁾	61,7	59,1	56,0	54,4	55,1	54,8
	rentabiliteitsratio ²⁾	-0,03	-0,2	0,3	0,5	1,1	0,8

Bronnen: CFI en CBS.

¹⁾ Solvabiliteit is te berekenen via: (eigen vermogen/balanstotaal) x 100%.

Volgens de 'signaleringsgrenzen' van het Ministerie van OCW hoort de solvabiliteitsratio tussen 10 en 60 procent te liggen voor een gezonde financiële positie.

²⁾ Rentabiliteit is te berekenen via: (totale baten–totale lasten)/totale baten x 100%.

Volgens de 'signaleringsgrenzen' van het Ministerie van OCW hoort de rentabiliteitsratio tussen plus en min 3 procent te liggen voor een efficiënte inzet van de financiële middelen.

volgens de paragraaf wordt op individueel niveau de solvabiliteitsratio afgezet tegen de rentabiliteitsratio waardoor de onderlinge spreiding zichtbaar wordt.

een instelling op tijd te signaleren. Het zal vervolgens van de argumenten, voornemens en situatie van de instelling afhangen of de positie werkelijk als slecht te beoordelen is of niet.

Solvabiliteit versus rentabiliteit

De grafieken 4 en 5 laten in een oogopslag de spreiding in de solvabiliteits- en de rentabiliteitsratio's zien tussen de individuele instellingen. De ratio's betreffen één jaar, 2005, en laten in dit jaar geen direct onderling verband zien. Een eventueel verband zou zichtbaar kunnen worden als de rentabiliteitsratio (stroomgegeven) gekoppeld zou worden aan de solvabiliteitsratio (standgegeven) over een reeks van jaren, omdat het één langzaam doorwerkt in het ander. Grafiek 4 betreft de hbo-instellingen en grafiek 5 de universiteiten. De signaleringsgrenzen zijn als lijnen in de grafieken weergegeven.

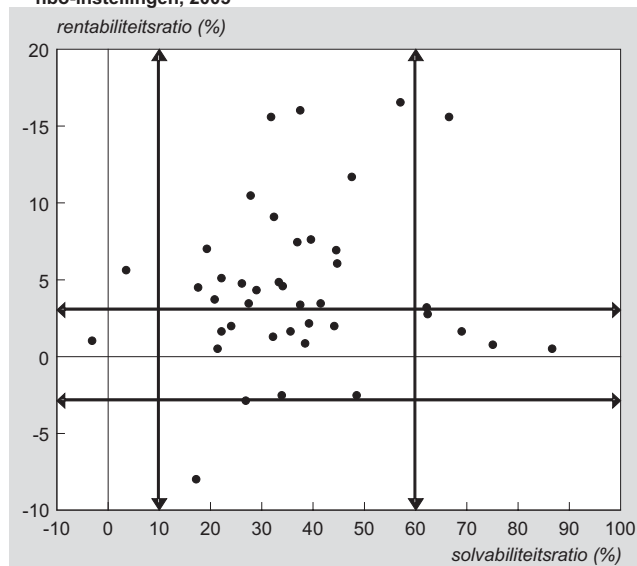
Het overgrote deel van de hbo-instellingen blijkt met de solvabiliteitsratio binnen de signaleringsgrenzen te vallen, maar slechts de helft van de instellingen valt binnen de grenzen voor de rentabiliteitsratio. Van de instellingen die buiten de rentabiliteitsgrenzen vallen, ligt één erg ver onder de ondergrens en alle overige gematigd tot zeer ver boven de bovengrens. Een verklaring van dit laatste zou kunnen zijn dat gelden apart gehouden worden om een financiële buffer aan te leggen voor de toekomst. Exploitatieoverschotten dienen dan ter versterking van het eigen vermogen. Instellingen die daarentegen al een hoge solvabiliteit hebben en jaarlijks hoge overschotten laten zien, sparen hun gelden teveel op.

Van de universiteiten valt de meerderheid binnen de signaleringsgrenzen voor de solvabiliteitsratio. Ook wat betreft de rentabiliteitsratio liggen de meeste universiteiten binnen de grenzen. Degenen die er buiten vallen, liggen niet erg ver van de grens af. Eén instelling ligt onder de ondergrens. Op zich is deze positie voor één jaar niet zorgelijk, maar wel als de instelling deze meerdere jaren achtereenvolgend zou houden. De rentabiliteitsratio's van de universiteiten liggen relatief laag in vergelijking met die van de hbo-instellingen.

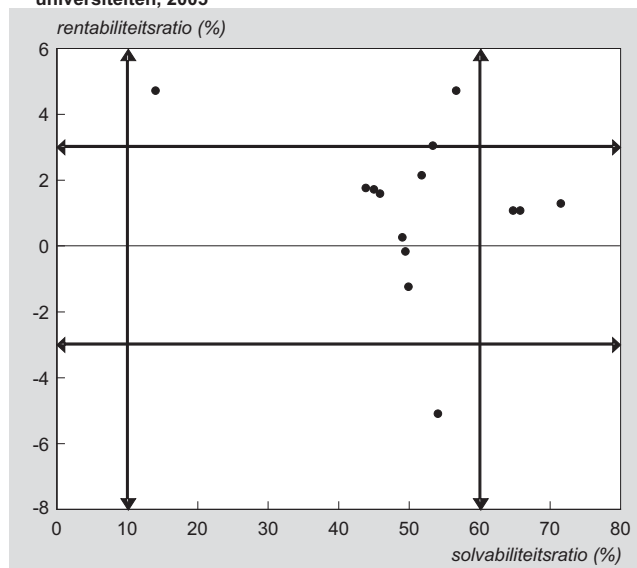
In het algemeen kan worden gezegd dat de meeste hbo-instellingen relatief winstgevend draaien, terwijl de gemiddelde universiteit jaarlijks relatief weinig geld overhoudt. De hbo-instellingen hebben in vergelijking tot de universiteiten echter weer minder weerstandsvermogen. Beide instellingssoorten kennen enkele zorgelijke gevallen.

Bij het bekijken van de grafieken moet altijd in gedachten worden gehouden dat de kengetallen niet alles over een instelling zeggen. Er zijn grote verschillen tussen instellingen wat betreft de factoren die de financiële positie bepalen. De signaleringsgrenzen zijn in de eerste plaats bedoeld om niet-wenselijke ontwikkelingen bij

4. Solvabiliteits- versus rentabiliteitsratio bekostigde hbo-instellingen, 2005

5. Solvabiliteits- versus rentabiliteitsratio bekostigde universiteiten, 2005

Toekomstige ontwikkelingen in het hoger onderwijs

Ter afsluiting een blik op de toekomst en de ontwikkelingen die het hoger onderwijs na 2005 te wachten staat. Er zijn in ieder geval twee belangrijke ontwikkelingen te zien die ook hun invloed zullen gaan hebben op de bekostiging van het hoger onderwijs. Als gevolg van het project 'leven lang leren' zullen vooral de hbo-instellingen de komende jaren te maken gaan krijgen met een grotere toestroom van deelnemers. Naast de 'normale' studenten zullen zij opleidingen moeten gaan verzorgen aan de zogenaamde tweede kansers, zij-instromers en werknemers met een mbo-diploma die op latere leeftijd verder gaan studeren. Er zal wellicht extra financiering nodig zijn voor deze toestroom.

Wat verder in de toekomst, vanaf 1 september 2008, zullen de leerrechten worden ingevoerd met als doel het Nederlandse hoger onderwijssysteem verder te ontwikkelen en aan te sluiten op Europese afspraken (studenteninspraak, autonomie instellingen, leven lang leren en internationale promotie van de kwaliteit van Nederlandse opleidingen en onderzoek in het hoger onderwijs). Met de invoering van de leerrechten zouden de hoger onderwijsinstellingen de overstap moeten gaan maken van een aanbod- naar een vraagsturing. Er wordt verwacht dat de student zijn leerrechten bewust gaat inzetten waardoor de instellingen gestimuleerd worden om opleidingen te verbeteren in kwaliteit en doelmatigheid. Het bekostigingssysteem en het studiefinancieringsstelsel zullen worden aangepast. Alleen als de student een leerrecht inzet bij de instelling, krijgt de instelling bekostiging. Als de student geen leerrechten (meer) heeft, krijgt de instelling geen bekostiging en mag het een kostendekkend collegegeld van de student vragen.

Verzameling van de gegevens

De ministeries van OCW en LNV stellen in de vorm van een rijksbijdrage het grootste deel van de financiering van het hoger onderwijs in Nederland beschikbaar. De hoger onderwijsinstellingen die door de overheid worden bekostigd, vallen onder de verantwoordelijkheid en het toezicht van de ministeries van OCW dan wel LNV. Deze instellingen zijn verplicht om hun financiële jaarverslagen aan de Centrale Financiën Instellingen (CFI) aan te leveren, dat de verslagen controleert, bewerkt en vervolgens digitaal aanlevert aan het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het CBS bewerkt en publiceert de gegevens in statistische overzichten waarin de hoger onderwijsinstellingen onderscheiden naar hbo- en wo-instellingen worden gepresenteerd, maar niet op individueel niveau. De financiële gegevens bestaan uit overzichten van lasten, baten en de balans.

Voor de beschrijving van de achtergronden bij de verschillende thema's van dit artikel, zoals de opzet van het hoger onderwijs in Nederland, de (toekomstige) ontwikkelingen in het hoger onderwijs en de bekostiging, zijn de jaarverslagen van het ministerie van OCW en een aantal artikelen geraadpleegd.

Gebruikte afkortingen

BaMa	Bachelor-Master
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CFI	Centrale Financiën Instellingen
ECTS	European Credit Transfer System
hbo	hoger beroepsonderwijs
LNV	Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
mbo	middelbaar beroepsonderwijs
NWO	Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
OCW	Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

OU	Open Universiteit
PBM	Prestatie Bekostigings Model
WHW	Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek
wo	wetenschappelijk onderwijs

Literatuur

Bekostiging HBO. Zoals aangetroffen op 13 november 2006 op http://www.minocw.nl/documenten/bekostiginghbo-docs-factsh_bekostiging.pdf.

Bijlage Financiële positie onderwijsinstellingen. Zoals aangetroffen op 13 november 2006 op <http://www.minocw.nl/documenten/brief2k-2005-doc-27761d.pdf>.

Hoeven, A. van den (8 december 2005). Leerrechten. Zoals aangetroffen op 13 november 2008 op <http://www.uu.nl/content/Leerrechten.doc>.

Jongbloed, B. en Salerno, C. (2003). *De Bekostiging van het Universitaire Onderwijs en Onderzoek in Nederland: Modellen, Thema's en Trends. Achtergrondstudie voor de AWT*. Enschede: Center for Higher Education Policy Studies (CHEPS), Universiteit Twente.

Jongbloed, B., Salerno, C. en Huisman, J. (2004). *Bekostigd en niet-bekostigd hoger onderwijs: programma's en klanten. Achtergrondstudie voor de Onderwijsraad*. Enschede: Center for Higher Education Policy Studies (CHEPS), Universiteit Twente.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2001). *2000 Rijksjaarverslag Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Jaarverslag VIII*. Den Haag: Sdu uitgevers.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2002). *2001 Rijksjaarverslag Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Jaarverslag VIII*. Den Haag: Sdu uitgevers.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2003). *2002 Rijksjaarverslag Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Jaarverslag VIII*. Den Haag: Sdu uitgevers.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2004). *2003 Rijksjaarverslag Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Jaarverslag VIII*. Den Haag: Sdu uitgevers.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2005). *2004 Rijksjaarverslag Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Jaarverslag VIII*. Den Haag: Sdu uitgevers.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006). *2005 Rijksjaarverslag Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Jaarverslag VIII*. Den Haag: Sdu uitgevers.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2005). *Kerncijfers 2000–2004 Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*. Kelpen: Hub. Tonnaer.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006). *Kerncijfers 2001–2005 Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*. Kelpen: Hub. Tonnaer.

Nuffic (2004). *The Education System in the Netherlands. Gezamenlijke publicatie van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Nuffic, VSNU en de HBO-raad*. Den Haag: Nuffic.

Open Universiteit Nederland (2006). *Jaarverslag 2005 Open Universiteit Nederland*. Heerlen: Facilitair bedrijf/Grafisch centrum Open Universiteit Nederland.

Realising the European Higher Education Area. Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education in Berlin on 19 September 2003. Zoals aangetroffen op 16 november 2006 op <http://www.bologna-bergen2005.no/>.

The European Higher Education Area. Joint declaration of the European Ministers of Education. Convened in Bologna on the 19th of June 1999. (De Bologna Verklaring). Zoals aangetroffen op 16 november 2006 op <http://www.bologna-bergen2005.no/>.

Towards the European Higher Education Area, Bologna Process. National Reports 2004–2005, The Netherlands (25 januari 2005). Zoals aangetroffen op 16 november 2006 op <http://www.bologna-bergen2005.no/>.

VSNU (2003). *Budgetontwikkeling op instellingsniveau.* Utrecht: VSNU.

Welleman, R. (2005). Ken uw kengetallen [Elektronische versie]. *Dyademagazine, maandelijke uitgave van Dyade Dienstverlening Onderwijs.* Nummer 7–8, juli–augustus 2005, p. 10–11.